

*Indgangen til Faaborg Arrest. Skellet mellem den normale og unormale verden var tydeligt markeret, både her på arresten, men også på Fattiggården i Svendborg og Sindssygehospitalet i Middelfart.
Foto: Fagfotografen*

LIVET PÅ KANTEN AF FYN

Af Nils Valdersdorf Jensen

Grænser definerer og afgrænser. Grænsefladen mellem de normale og afvigerne kan benyttes til at forstå og definere et helt samfund.¹ Den erkendelse har fået tre fynske museer til at gå sammen i et samarbejde – *Museerne På Kanten*. Et samarbejde, hvor historien om menneskene på kanten af samfundet er den fælles forbindelse.² De tre museer forsker og formidler i hver sin gruppe af afvigere. I Svendborg fortæller Forsorgsmuseets gamle fattiggård historien om forsorg fra vugge til grav, mens arresten i Faaborg beretter om de skæbner, der brød loven og blev kriminelle. Sidst, men ikke mindst, fortæller Psykiatrisk Samling i Middelfarts gamle sindssygehospital historien om udviklingen i dansk psykiatri fra slutningen af 1800-tallet.

Det fornuftige menneske

Helt op til slutningen af 1800-tallet kunne man finde disse tre grupper blandet sammen på kommunale institutioner. Fattigvæsnet var i 1800-tallet ”den omfattende sociale institution (for).. alle, der ikke kunne holde sulten fra døren”.⁴ Langsomt udskilte man dog de

Kriminalforsorgen, fattigforsorgen og psykiatrien gennemgik parallelle reformforløb gennem sidste del af 1800-tallet og starten af 1900-tallet,³ og de udtrykte på hver deres måde det moderne samfunds og velfærdsstatens barneskridt. Denne artikel fortæller om livet på kanten af Fyn omkring år 1900 ved at sammenligne Faaborg Arrest, Svendborg Fattiggård og sindssygehospitalet i Middelfart.

tre grupper i forskellige institutioner for bedre at kunne behandle, opdrage eller omforme dem.⁵ Det imponerende institutionsbyggeri, som den sidste halvdel af 1800-tallet dannede ramme om, har med god ret givet perioden prædikatet ”institutionernes århundrede”. For alle tre grupper gælder det dog, at udviklingen trækker lange tråde bagud i tid med et afgørende vendepunkt i oplysningstiden i 1700-tallet.

I oplysningstiden debatterede filosofferne igen og igen det ideelle samfund. Hvordan skulle det indrettes? Hvordan var det ideelle menneske? Disse spørgsmål er altid blevet endevendt, men filo-

sofferne på dette tidspunkt tilføjede en helt ny dimension til diskussionen: rationalitet og fornuft.⁶

Idealet var det fornuftige, rationelle og oplyste individ. De, der ikke var oplyste, skulle dannes og forbedres, og det er her, oplysningstiden er betydningsfuld: Idéen om, at man både kan og bør lave mennesker om og gøre dem til bedre samfundsborgere for det fælles bedste, trækker lange spor op igennem århundrederne. Alle var enige om, at fattige og kriminelle skulle der ændres ved. Især de kriminelle fik en stor del af opmærksomheden, og en helt ny forståelse af straffens formål vandt frem i løbet af 1800-tallet. I stedet for tortur, halshugning og offentlige skamstraffe som den spanske kappe eller kagstrygning skulle de kriminelle frihedsberøves i nye fængsler og omvendes i isolation via religion, arbejde og refleksion over egne handlinger. Nye fængsler efter engelske og amerikanske forbilleder skød op i hele Europa og satte sig herhjemme spor både i Vridsløselille og Faaborg.⁷ Vridsløselille er et godt eksempel på, hvordan isolationstanken slog igennem. De indsatte her var totalt isolerede og skulle bære en maske. Kun når folk var brudt ned, kunne de bygges op. Reformatorerne af fængselsvæsenet så sig selv og de nye principper som en humanistisk revolution af straffepraksis.

Det samme gjorde sig gældende i den gradvise omdefinering af fattige og almissekrævende. I lyset af fattigloven fra 1803 blev de fattige i stigende grad betragtet som dovne hunde, der skulle sættes i arbejde, og som ikke skulle modtage almisser ved dørene. ”*De dovne subjekter*”, som de uværdige fattiglemmer blev kaldt i Svendborg, manglede arbejdsmentalitet. Det var der kun én kur-

imod: tvangsarbejde.⁸ Fattigdommen var som udgangspunkt selvforskyldt, og man skulle i nye fattiggårde give de fattige indsigt til at ændre eget liv. Fattiggårdenes mængde – op til 450 styk – sidst i 1800-tallet og starten af 1900-tallet er et bastant pejlemærke for, hvordan tanken om den selvforskyldte fattige blev grebet rundt omkring i Danmark og manifesteret i mursten.

Den fornuftsbetonede filosofi forsøgte samtidig at forklare de sindssyges tilstand ud fra deres omgivelser, miljø og historie. Fra at være farlige individer blev de gale nu til syge.⁹ Man kunne endnu ikke hjælpe den syge, men man forsøgte at forklare og forstå sindssygdommen ud fra rationel observation, og man udviklede forskellige teorier for sindssygdom. Begrebet sindssyg stammer fra denne periode, da sindssyg og sindssund adskilles. Overlægen Christian Geill forklarede i 1891, at ”*Sindssygdom er altid en Sygdom i Hjernen, paa samme Maade som Lungebetændelse er Sygdom i Lungen*”.¹⁰ De sindssyge skulle på de nye hospitaler helbredes og lære ”*selvbeher-skelse og borgerlige Normer*”.¹¹

De kriminelle, fattige og sindssyge var ikke en del af fællesskabet, det gode samfund, og det bliver for alvor betonet op igennem det 19. århundrede, da grundloven fra 1849 fastslår, at fattige, fjolser eller forbrydere hverken kan stemme eller stille op i det nyoprettede demokrati. At blive hjulpet af staten diskvalificerede en som samfundsborger. Skam var en konstant fællesnævner for dem, der befandt sig på kanten.

Bygget til adskillelse

Det imponerende institutionsbyggeri, der stampedes op af jorden for at forbed-

Kvindelige patienter hjælper til i køkkenet på Middelfart Hospital omkring år 1900. Maden var en vigtig del af helbredelsen. Kilde: Middelfart Museum.

re menneskene på kanten, har velbevarede aflæggere i Svendborgs fattiggård, Faaborgs arrest og Middelfarts sindssygeanstalt. Bygningerne i Middelfart, Svendborg og Faaborg viser, hvordan man forsøgte at ændre de indsatte og indlagte, og de kan bruges som prismen til at forstå den parallelle omvæltning, de tre grupper oplevede.

Gradvist blev de tre grupper, der ellers i lang tid havde gået op og ned af hinanden på fælles institutioner, adskilt. Den franske filosof Michel Foucault har argumenteret for, at denne adskilleelsesproces reelt handler om at isolere ufornuften fra fornuften. Den fornuft, oplysningstiden satte så stor pris på, skulle beskyttes og renses. De ufornuftige, unormale elementer skulle isoleres og – hvis muligt – laves om til produk-

tive samfundsborgere. Ufornuften og afvigerne selv var en direkte modsætning og modbillede til det gode samfund, og staten brugte sin magt til at ensrette, kontrollere og opdrage de tre ufornuftige grupper på kanten.¹²

De ufornuftiges institutioner havde derfor flere fællestræk. Arkitekturen skulle understøtte forbedringen. Tydeligst ses denne tanke i Middelfart, hvor anstalten blev bygget tæt på vandet i naturen for netop at helbrede de sindssyge i kraft af naturens ro og skønhed.¹³ I Faaborg Arrest (ikke kun de gamle celler fra rådhuset fra 1840, men særligt i den nye tilbygning fra 1929) var cellestørrelsen beregnet efter, hvor megen plads man mente, hver lovbrøder havde behov for.¹⁴ Overvågningen både i arresten og på fattiggården blev muliggjort ved, at det

daglige opsyn var til stede døgnet rundt. Både arrestforvareren og opsynsmanden på fattiggården skulle søge om tilladelse til at forlade den arbejdsplads, hvor de havde bolig.

Man kategoriserede folk i ét væk, og bygningerne er skabt til adskillelse. Der var klasseskel og kønsadskillelse på Middelfart Sindssygehospital, og i Faaborg Arrest kunne man inddele de indsatte efter brøde. Fattiggården i Svendborg delte lemmerne op i værdig og uværdig, hvor den uværdige afdeling var kønsopdelt. For alle de tre grupper handler institutionaliseringen om at blive puttet i de rigtige kasser og kategorier.

Institutionerne var små byer i byen med næsten alt, hvad hjertet kunne begære, samlet bag murene. Sindssygeanstalten i Middelfart, den største institution, havde eget vandtårn, kirkegård og maskinrum, men også fattiggården havde eget kapel, køkkenhave og svinesti. Samtidig er isolationstanken tydelig i Svendborg og Middelfart. Her blev afvigerne isoleret uden for byerne bag gule mure og lukkede porte i små lukkede samfund. Fra fattiggården kunne man oven i købet se over på Galgebakken.

Faaborg er en anden sag. Som en tilbygning på det gamle rådhus fra 1840 befandt arresten sig midt i byen. Tidligere betjente, der ofte gav en hånd med i arresten, fortæller, hvordan offentligheden i placeringen kunne plage de indsatte, der kunne følge med i byens – og måske endda familiens – liv fra deres celler. Den centrale placering gjorde dog, at der var direkte forbindelse fra celle til domstol. Samtidig er tilbygningen en lukket og isoleret murstensklods, og grænsen mellem det gode og det dårlige samfund fremgår tydeligt ved indgangen.

De ansatte

De ansatte var tæt på de mennesker, der stod i deres varetægt, og de holdt øje med deres udvikling, så den kunne korrigeres. De ansatte var som udgangspunkt meget fåtallige og boede under samme tag som deres patienter, lemmer eller fanger. I Middelfart boede opsynsfolkene på samme stuer som patienterne og spiste sammen med dem.

I reglementerne er det beskrevet, hvordan de ansatte skulle opføre sig. Det er interessant at sammenligne paragrafferne, da idealet for de ansatte falder tilbage på den indlagte. På fattiggården skulle opsynsmanden sørge for, at der blev arbejdet igennem på værkstederne. Arbejdet var selve fattiggårdens kerneidé, og fattiglemmernes dovenskab skulle kureres med tvangsarbejde. Hvis fattiggården kunne udnytte den store arbejdskraft på stedet (op til 70 indlagte), kunne kommunens omkostninger ved at køre stedet mindskes. Derfor fastslår ”Instruktion for Bestillingspersonalet i Svendborg Kjøbstads Fattig- og Arbejdsanstalt”, at opsynsmanden har personlig økonomisk interesse i at øge arbejdet bag de gule mure. I § 2 står der: Opsynsmanden *”fungerer tillige som Værkmester og erholder derfor 15 % af de første 600 Rd. Aarligt Udbytte af Fabrikationen og Arbejdet paa Anstalten, og 10% af hvad det andrager derover”*.¹⁵

Denne økonomiske interesse i de indsattes arbejde delte arrestforvareren i Faaborg ikke. Økonomiske gevinster af arbejdet tilfaldt de indsatte selv, men for arrestforvareren var der andre interesser. Da de indsattes problem ikke i første række var dovenskab, men deres moralske habitus, skulle arrestforvare-

Bygget til adskillelse. Muren, der går på langs, skiller de værdige og uværdige i Svendborgs fattiggård. Den anden mur, bag den siddende herre, skiller de uværdige mænd og kvinder. Kilde: Svendborg Museum.

ren agere moralsk forbillede. Han skulle tale pænt og respektfuld til både foresatte og ansatte, og hans dragt være præget af absolut ”*Renlighed og Orden*”. Og under ingen omstændigheder måtte han være påvirket af alkohol i tjenesten, da ”*Misbrug af Alkohol er den hyppigste Aarsag til Forbrydelser*”.¹⁶

Beskrivelserne af de ansattes rolle falder således tilbage på de kriminelle og fattige. De fattige var dovne og skulle opdrages via arbejde, medens de kriminelles moral skulle forbedres via det gode forbillede.

Hverdagen på kanten

Afvigerne skulle normaliseres ved deres ophold på institutionerne. Normaliteten skulle indpodes de indlagte via arbejde, indespærring og refleksion. Den indlagte eller indsatte kunne kun komme ud ved

at overstå straffen eller leve op til de forventninger, der var om normalitet. Hverdagen på kanten havde på tværs af institutionerne mange fællestræk for både indsatte/indlagte og ansatte og vekslede mellem arbejde, spisning og søvn.

Det fokus på struktur, der herskede, viser med al tydelighed, at man forbandt struktur med høj moral og arbejdsomhed, der netop var de egenskaber, afvigerne mentes at mangle. Strukturen var et vigtigt led i genopretningen af de fattige, og dagen var lagt i faste rammer. Man styrede, hvornår de skulle stå op, hvor lang tid de skulle arbejde, og hvornår de skulle ud igen. Hverdagen på fattiggården var totalt reguleret af arbejds klokken. Klokken ringede, når der skulle spises, arbejdes eller soves. Om sommeren stod de uværdige op kl. 5:00 og arbejdede 11 timer om dagen. Om vinteren stod

*Indgangen til fattiggården. Fra vinduet i kælderen til højre for døren holdt portneren øje med porten.
Kilde: Svendborg Museum.*

man op kl. 06:30 og arbejdede 9,5 timer. En indsat i Faaborg Arrest har kunnet nikke genkendende til den dagsrytme. De dømte og afsonende fanger havde fra 1905 arbejdspligt 10 timer om dagen. I de 10 timer var ikke medregnet gårdture og måltider, så dagen kunne være lang. Fangerne kunne blive beskæftiget med fletning af siv og halm, reparation af træfodtøj og forskelligt håndarbejde. På den måde kunne fangerne indkassere op til 50 øre om dagen.¹⁷

Institutionerne var kendetegnet ved konstant overvågning og kontrol for at regulere de indsatte og indlagtes adfærd. Man havde styr på, præcis hvad de fik at spise og hvor meget. Maden alle tre steder var god og rigelig, og ikke sjældent lukkede institutionerne folk ud i en tungere version, end da de kom. Mad-

planen fra 1902, der stadig hænger i fattiggårdens spisesal, er et godt eksempel. Kalorier og fedtstof er beregnet til kommapræcision, så rugbrødsmotoren hos de indlagte kunne køre uforstyrret. At arbejdet var rettesnoren på fattiggården kommer tydeligt til syne i madplanen, der foreskriver fire måltider om sommeren (med de lange arbejdsdage) og tre om vinteren, når dagene var kortere. De uværdige mænd, der arbejdede mest, fik mest at spise – til gengæld havde de en kortere middagspause. På fattiggården og i arresten måtte de indlagte ikke have noget at gøre med madlavningen. Det privilegium var forbeholdt de ansatte, da kontrollen med lemmernes eller de indsatte madindtag dermed blev opretholdt. Men på sindssygeanstalten gik beskæftigelsesterapi og madlavning op i en

Den pompøse indgang til sindssygehospitalet i Middelfart er et godt pejlemærke for institutionens størrelse. Det ligner en mindre byport. Kilde: Middelfart Byarkiv.

højere enhed.

De indsattes arbejdskraft var specielt på fattiggården og sindssygeanstalten uundværlig for institutionens økonomi. På fattiggården drev lemmerne den store køkkenhave og den forpagtede jord og sørgede for de fire svin, der stod i svinestien (der i øvrigt lå i samme bygning som kapellet). Beskæftigelse af patienterne var en del af sindssygehospitalets behandlingskatalog fra starten. Den fysiske aktivitet skulle holde tankerne klare og understøttede samtidig den store institutions økonomi. Grøntsagerne fra køkkenhaven blev brugt i køkkenet, parken blev vedligeholdt, og mandssiden indeholdt værksteder, hvor man kunne udøve sit håndværk. På kvindesiden var håndarbejdet i centrum, og man kunne brodere, sy eller strikke. Overlæge Christian Geill fra Viborg pointerede: ”Efter min Mening er det ikke blot Sindssyge- lægens Opgave at søge at helbrede den

akut syge, men ogsaa at arbejde paa at redde den rest af aandeligt Liv, der er tilbage hos den kronisk syge, at holde hans Arbejdslyst og -evne levende og gøre ham til et tilfreds Medlem af det lille Samfund, som hans Sygdom henviser ham til”¹⁸.

Behandlingsoptimisme og byens stolthed

Den nye fattiggård, det imponerende sindssygehospital og den rummelige arrest var alle bygget efter tidens fremmeste forskrifter. De var topmoderne institutioner, der i Svendborgs tilfælde allerede i 1872 havde indlagt gas og vand – længe før den luksus blev almindelige svendborgensere forundt. I en avisartikel fra Svendborg Avis blev det også fremhævet af journalisten, at den ”der skal optages paa Anstalten, ved et lille Besøg i Badeanstalten og ved en Omklædning, vil temmelig hurtig blive forvandlet til

et nyt og bedre Menneske".¹⁹

De nye institutioner var store investeringer, der afspejler samtidens behandlingsoptimisme. I 1880 udtalte Overlæge Steensberg fra Sct. Hans Hospital i hovedstaden, at *"En akut Sinds sygdom, som angriber et for øvrigt sundt Individ, lader sig i Regelen saa fuldstændig helbrede, at Patienten aldrig senere bliver angreben af nogen lignende Sygdom, ja aldrig senere følger den mindste Mindelse af, at han en Gang har været sindssyg"*.²⁰ Sinds sygdom var en sygdom i hjernen, der kunne kureres – det handlede bare om at komme i behandling tidnok. Derfor, når lægerne skulle vurdere, hvorfor flere patienter aldrig blev helbredt, var forklaringen oftest, at patienten ikke var kommet i lægernes varetægt i tide.

Hvert år blev der på sindssygehospitalet udgivet en rapport om årets bedrifter. Rapporten fra år 1900, viser at der i løbet af året var hele 672 patienter på hospitalet, hvoraf 194 var nye, og 45 døde. 120 var i årets løb blevet helbredt, og de resterende, knap 300 patienter, var hovedsagligt kronisk syge. Lægerne erkendte således, at der var nogle patienter, hvor der ikke var noget at gøre. De ældre asylere blev med tiden næsten opbevaringsrum for de kronisk uhelbredelige, og behandlingsoptimismen led på langt sigt et knæk.

Det samme gjaldt for fængsels- og arrestvæsenet. Den stærke tro på, at isolationen, religionen, overvågningen og arbejdet kunne opdrage afvigerne, faldede langsomt. Vridsløselilles ekstreme tilgang til isolation blev hurtigt tilpasset til realiteterne. For mange indsatte var simpelthen blevet sindssyge af et ophold uden menneskelig kontakt og med påbud

om masker. Også i Faaborg var der mange recidivister. Sent i 1970'erne vurderer opsynsmanden på Forsorgshjemmet Viebæltegaard, Ove Skytte Christiansen, at fattiggården måske havde hjulpet én ud af de mange hundreder, der havde passeret gennem dens varetægt.

De nye huse blev bygget til at spejle et bestemt syn på fattigdommen, sindsygen og kriminaliteten. Når dette syn langsomt ændrede sig, blev institutionerne og deres bastante arkitekturelle budskab forældet.

Konklusion

De store bygninger i Faaborg, Middelfart og Svendborg fortæller om de mange ressourcer, man brugte på at "tage sig af" dem på kanten, hvad enten det var psykisk syge, fattige eller kriminelle. Man mente, at man gjorde afvigerne en tjeneste. Selv om man på fattiggården mistede sin stemmeret, sin rettighed til at gifte sig med hvem man ville og friheden til at styre sin egen hverdag, så fik man også en varm seng at sove i, god og rigelig mad samt noget at rive i. Selv om opholdet på anstalt, arrest og fattiggård havde deklasserende og skamfulde konsekvenser, var selve opholdet en afvejning. Man ønskede vitterligt også at hjælpe, og det er uomgængeligt, at de marginaliserede mennesker havde behov for hjælp. I egen selvforståelse var man humanister: Man sørgede for de fattige, forsøgte at helbrede de sindssyge og forsøgte at inddæmme kriminalitet ved at ændre de kriminelle samtidig med omfattende kontrol og strenge straffe. Offerperspektivet er ikke entydigt.

Institutionerne er fremragende eksempler på den behandlingsoptimisme, der herskede sidst i 1800-tallet. Men

idealisme er én ting – virkeligheden er noget andet. Selv om man havde store ambitioner om at omskabe folk inden for alle disse organisationer, er det tankevækkende, at den opdragende effekt i flere tilfælde løb ud i sandet og endte med ren opbevaring. Recidivister var et vedholdende problem i alle tre huse. Den betragtelige mængde regelbrud, flugtforsøg og opsætsighed er tankevækkende. Individene lod sig aldrig helt inddæmme, og genopdragelsen nåede ikke altid i mål. I lyset af denne opbevaring er det ikke underligt, at behandlingspessimismen efterhånden fik overtaget, og spørgsmålet om, hvorvidt man overhovedet kunne lave mennesker om, blev stillet og tøvende besvaret.

De tre museer afspejler den forhandling om normalitet, der fandt sted sidst i 1800-tallet. Selv om afvigerne blev fordelt på forskellige institutioner, var der betydelige fællestræk mellem organiseringen, hverdagen og idealerne bag institutionerne. Disse fællestræk giver museerne rig lejlighed til at italesætte og historisere behandlingen af afvigere i Danmark både før og nu.

Fattigdom, sindssyge og kriminalitet bliver konstant tillagt ny betydning. Afvigelse er ikke statisk. Det er en proces der hele tiden forandrer sig.²¹ Det normale har brug for et modbillede, og hvilken slags egenskaber, det drejer sig om, ændrer sig.

Noter

- 1 Smith, s. 25.
- 2 Resultatet af samarbejdet kan ses på www.museernepaakanten.dk
- 3 Smith, s. 77.
- 4 Petersen, s. 202.
- 5 Smith, s. 77.
- 6 Smith, s. 68.

- 7 I England tænkes i særlig grad på reformatoren Howard, der rejste Europa tyndt og afdækkede grusomme forhold i langt de fleste fængsler. Han foretrak isolation fremfor korporlige straffe og testede isolationens virkning på sin 5-årige søn, der blev sindssyg. Det hindrede dog ikke isolationen fra at danne præcedens i USA, hvor virkningen blev lagt til grund for helt nye fængselstyper. Smith, s. 83–93.
- 8 Petersen, s. 205.
- 9 Kragh, s. 85–87.
- 10 Kragh, s. 90.
- 11 Smith, s. 76.
- 12 Duedahl, s. 17–21.
- 13 Nørup og Hansen, s. 7.
- 14 Rytter, s. 26.
- 15 Instruktion for personale, s. 1.
- 16 Haandbog for fængselsbetjente
- 17 Jansen, s. 27.
- 18 Kragh, s. 112.
- 19 *Svendborg Avis*, 4. december 1872.
- 20 Kragh, s. 106.
- 21 Duedahl, s. 13.

Litteratur

- Duedahl, Poul : "Normalitet og afvigelse. Indfald, udfald og affald". Artikel i antologien *De måske egnede*. Aalborg Universitetsforlag, 2005.
- Jansen, Henrik og Jonassen, Otto: *Fattiggården. Træk af fattigforsorgens historie i Svendborg*. Svendborg Museum, 1976.
- Kragh, Jesper Vaczy (red.) *Psykiatriens historie i Danmark*. København, 2009.
- Nørup, Maiken og Hansen, Harriet: *Teglårdsparken – sindssygehospitalet, der blev en bydel*. Middelfart Museum, 2007.
- Petersen, Jørn Henrik m. fl. (red.): *Dansk velfærds-historie*. Bind 1, Syddansk Universitetsforlag, 2010.
- Rytter, Maria : *En undersøgelse af arrestvæsenets historie i Danmark med særlig vægt på Faaborg Arrest*. Upubliceret rapport for Faaborg Kulturhistoriske Museer, 1997.
- Smith, Peter Scharff : *Moralske hospitaler – Det moderne fængselsvæsens gennembrud internationalt og i Danmark ca. 1770-1870*, Forum, 2003.